

Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης: Ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως

1. Ἐναρξη (πρωτακραῖος ἐστὼς φθόγγος)

Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τερπνὸν μὲν ἀδολέσχημα ἱκανῶν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες θεωρητικογράφων, πολυχρόνιος δὲ βάσανος δυσεξαριθμῆτων ἀντιστοίχως ὑποψηφίων ἱεροψαλτῶν, σηματοδοτεῖται πάντοτε ἀπὸ μιὰν ἀρχή. Ἡ κατ' αὐτὴν διαδραματιζομένη σκηνή, οἰκεία καὶ προσφιλής, ἀνασύρει ἀναμφίβολα νοσταλγικὲς ἐνθυμήσεις ἀπὸ τὰ τρίσβαθα τῆς ψυχῆς ὅλων μας· ἐπιτρέψατέ μου ἐδῶ νὰ τὴν ἀναπλάσω ὅπως ἀποτυπώνεται στὸ προοίμιο μιᾶς μεταβυζαντινῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς: Διδάσκαλος καὶ μαθητὴς ἴστανται ἐνώπιοι ἐνωπίοις· πρῶτος λαμβάνει τὸν λόγο ὁ μαθητὴς γιὰ νὰ ἀπευθύνει τὴν ἀκόλουθη ἱκετήρια ἔκκληση: «δέομαί σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεύσαι τὰ σημάδια [...] καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῇς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλλὰ μάλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· “εὐ̑ δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἤς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου”»¹. Εὐθὺς δὲ ὁ διδάσκαλος προσφέρει ἀφειδώλευτα τὰ δέκα τάλαντα τοῦ «ἄνωθεν καταβαίνοντος» χαρίσματός του καὶ ἀποκρίνεται πρὸς τὸν μαθητή: «Ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσον νουνεχῶς καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»². Ἡ ἱερὰ μυσταγωγία τῆς διδασκαλίας ἔχει ἤδη ξεκινήσει· ὁ μαθητὴς λαμβάνει πρὸς μελέτην τὸν ὀγκώδη κώδικα τῆς Παπαδικῆς, ὅπου, στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ προτασσομένου εὐσυνόπτου θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου (τῆς λεγομένης· Προθεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης), ἀναγινώσκει: «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τῶν τε ἀνιόντων καὶ κατιόντων, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων καὶ πάσης χειρονομίας καὶ ἀκολουθίας συντεθειμένης εἰς αὐτήν, παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναφανέντων ποιητῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων»³. Εἶναι τὰ λόγια, διὰ τῶν ὁποίων χειραγωγεῖται ὁμαλῶς στὸν πρῶτο ἀναβαθμὸ τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης...

2. Κατάληξη (ἀκρογωνιαῖος ἐστὼς φθόγγος)

Νοερὴ προσανάβαση στὴν ἀντιφωνία τῆς πλήρους κλίμακος τῆς ἀκολουθούσης χρονοβόρου θεωρητικῆς σχολῆς, προσάγει ἐνώπιόν μας

¹ Ἀκρίβεια, σ. 40¹⁻², 22-26. Πρβλ. καί: TARDO, *L' Antica Melurgia Bizantina*, p. 168 (ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα χρονολογούμενου κώδικος Vatic. Gr. 872).

² Ἀκρίβεια, σ. 40²⁶⁻²⁷. Πρβλ. καί: Tardo, *ibid.*

³ ΣΤΑΘΗ, *Φάκελος Μαθήματος*, σ. 37. Tardo, *ibid.*, p. 151.

τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν δυνάμει τελείου ψάλτου, τοῦ ἐγκρατοῦς ἐπιστήμονος μουσικοῦ, ἢ ὅλη ὑπόστασις τοῦ ὁποίου σκιαγραφεῖται λεπτομερῶς σὲ δύο βυζαντινὰ θεωρητικὰ ἐγχειρίδια, μέσῳ τῶν ἐπομένων ἑξὶ κεφαλαιωδῶν παρατηρήσεων, περιγραφουσῶν τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ γνωρίσματα, ἦτοι:

- «Πρῶτον [...] τὸ γράφειν ὀρθῶς ἀπὸ τέχνης»⁴, ἄλλοις λόγοις, «τὸ ποιεῖν τινα θέσεις προσηκούσας καὶ ἀρμοδίας, ἐπόμενον τῷ ὄρω τῆς τέχνης»⁵.
- «Δεύτερον τὸ λέγειν ἀπὸ τόνου»⁶, δηλαδή, «τὸ ἀμελετήτως μὴ προδιασκεψάμενον, ἀλλ' ἅμα τῷ θεάσασθαι δύνασθαι παντοῖα ψάλλειν μαθήματα, παλαιὰ τε καὶ νέα, τοῦ ἀπταιστοῦ πάντῃ πάντως ἐχόμενον»⁷.
- «Τρίτον τὸ γράφειν ἀπὸ στήθους ὅπερ ἂν εἰδοίη»⁸, ἢ ἄλλως, «τὸν μὴ ἐγκύπτοντα τῷ βιβλίῳ καὶ ὀρῶντα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς βιβλίου γράφειν ἀσφαλῶς καὶ ὡς ἡ τέχνη βούλεται, εἴτι ἂν τις ἐπιτάξειε γράφειν»⁹.
- «Τέταρτον τὸ ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ»¹⁰, ἄλλοις λόγοις, «τὸ παντοῖα ποιεῖν ποιήματα ἴδια, ἢ οἴκοθεν κινούμενον, ἢ καὶ ἐξ ἐτέρων ἐπιτάγματος καὶ μετὰ μελέτης καὶ ταύτης ἐκτός»¹¹.
- «Πέμπτον τὸ ἐτοίμως ἔχειν λαμβάνειν πᾶν μέλος ὅπερ ἂν ἀκούσῃ καὶ γράφειν»¹², δηλαδή, «τὸ ψάλλειν μὲν ἄλλον, αὐτὸν δὲ τὸ ψαλλόμενον γράφειν τε καὶ ψάλλειν ὁμοίως ἐκείνῳ»¹³.
- «Ἐκτον ἢ τῶν ποιημάτων κρίσις, ἣτις ἴσως μὲν καὶ τὸ δύνασθαι κρίνειν τὸ ποιηθέν, καθ' ὅτι τε καλῶς ἂν ἔχοι καὶ ἀσφαλῶς καὶ καθ' ὅτι μή, ἴσως δὲ καὶ τὸ δύνασθαι γνωρίζειν ἀπὸ μόνῃς ἀκοῆς τὸ τοῦδέ τινος ποίημα· ὅπερ δὲ καὶ κάλλιστόν ἐστι πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ»¹⁴, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ «τὸ καλῶς καὶ ὠραίως ψάλλειν μετὰ τέχνης, ὅπερ καὶ δώρημά ἐστι μᾶλλον τῆς φύσεως ἀλλ' οὐ τῆς τέχνης»¹⁵.

Ἰδοὺ ἡ ἐπίζηλος κατάστασις τοῦ ἐπὶ τὸν τελευταῖον ἀναβαθμὸν τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἀνιόντος· «τούτων τῶν εἰρημένων ἑξ κεφαλαίων ὁ τὴν ἐπιστήμην ἔχων καὶ δυνάμενος ὡς ἡ τέχνη βούλεται χρῆσθαι αὐτοῖς, διδάσκαλος ὢν τέλειος λοιπὸν ποιήτω τε

4. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁷⁻⁶⁹⁸.

5. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁰⁻¹⁸².

6. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁸.

7. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁵⁻¹⁸⁷.

8. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁸⁻⁶⁹⁹.

9. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸²⁻¹⁸⁴.

10. Γαβριήλ, σ. 100⁶⁹⁹⁻⁷⁰⁰.

11. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁹⁻¹⁹¹.

12. Γαβριήλ, σ. 100⁷⁰⁰⁻⁷⁰¹.

13. Χρυσάφης, σ. 46¹⁸⁸⁻¹⁸⁹.

14. Αὐτόθι, σ. 46¹⁹²⁻¹⁹⁶.

15. Γαβριήλ, σ. 102⁷²⁴⁻⁷²⁶.

ποιήματα καὶ γραφέτω καὶ διδασκέτω»¹⁶. Κοντολογίς, «ταῦτα γοῦν πάντα εἶδέναι ἅπαντα ψάλλτην χρή, εἰ μὴ ψεύδεσθαι τὸ ὄνομα βούλοιτο»¹⁷...

3. Ἐνδιάμεσο διάστημα (ἕξι μέσοι κινούμενοι φθόγγοι)

Μεταξὺ τῶν προτεθέντων δύο ἀναβαθμῶν, ἄλλων ἐστώτων φθόγγων τῆς νοητῆς οὐρανομήκους ἀσκητικῆς κλίμακος τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μεσολαβεῖ ἀπροσδιόριστης χρονικῆς διάρκειας διάστημα καὶ θὰ ἤμασταν, ὄντως, εὐτυχεῖς ἐὰν μᾶς παρείχοντο ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες τῆς κατ' αὐτὸ μαθησιακῆς διαδικασίας. Ἐρωτήματα ὅπως τί ἀκριβῶς διημείβετο μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητοῦ ἢ πῶς ὁ τελευταῖος ἤγετο σταδιακῶς στὴν πλήρη γνώση καὶ μετοχή τῆς θεωρίας καὶ πράξεως τῆς ψαλτικῆς τέχνης ὁμοιάζουν –φεῦ– «ἐσφραγισμένα τοῖς ἐρευνῶσι»¹⁸, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιβλητικὴ φυσιογνωμία τοῦ διδασκάλου «πάντοτε τὰ ἀσθενῆ ἐθεράπευεν καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσεν»¹⁹, καταδικάζοντας ἀναπόφευκτα τὶς σχετικὲς πηγὲς σὲ πενιχρότητα ἢ καὶ σιωπή. Περὶ τοῦ πράγματος, πάντως, πληροφοροῦμαστε –μὲ τρόπο, ὅμως, ἀποσπασματικὸ καὶ ἐν πολλοῖς ἐλλιπῆ– ἀπὸ τὶς διασωθεῖσες καὶ γνωστὲς σήμερα θεωρητικὲς πραγματεῖες²⁰, βάσει τῶν δεδομένων τῶν ὁποίων ἐπισημαίνουμε ἕξι τοῦλάχιστον ἐνδιαμέσους ἀναβαθμούς –τοὺς μέσους, τρόπον τινά, κινουμένους φθόγγους τῆς ὑποτεθείσης κλίμακος τῆς ψαλτικῆς θεωρίας–, ποὺ κριτικῶς ἐφ' ἑξῆς θὰ σχολιάσουμε, κατὰ τὴν ὑπεσχημένη, ἄλλωστε, ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως τῆς θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

α'. Σηματογραφία

Τὸ καίριο καὶ κύριο μέρος τῆς ὅλης θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης καταλαμβάνει, ὅπωςδήποτε, ἡ περὶ τῆς ἐν γένει σηματογραφίας τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης διδασκαλία. Συνεκτιμώντας μαρτυρίες ποὺ δαψιλῶς παρέχονται ἀφ' ἑνὸς μὲν στὸ βασικὸ κείμενο τῆς *Προθεωρίας* τῆς *Παπαδικῆς*²¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ τέσσερις βυζαντινὲς²² καὶ ἰσάριθμες,

¹⁶. Χρυσάφης, σ. 48¹⁹⁷⁻²⁰⁰.

¹⁷. Γαβριήλ, σ. 88⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁶.

¹⁸. Ἀπὸ τὸ πρῶτο στιχηρὸ τῶν Αἰνῶν τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ πλαγίου τοῦ πρώτου ἤχου· Κύριε, ἐσφραγισμένοι τοῦ τάφου ὑπὸ τῶν παρανόμων...

¹⁹. Ἀπὸ τὴν κατὰ τὴν τάξιν τῆς χειροτονίας ἐκφωνουμένη εὐχή· Ἡ θεία χάρις...

²⁰. Οἱ θεωρητικὲς πραγματεῖες ποὺ –ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν κειμένων– ἐλήφθησαν εἰδικώτερα ὑπ' ὅψιν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ παρόντος κειμένου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Ἀγιοπολίτης, Γαβριήλ, Χρυσάφης, Ἐρωταποκρίσεις, Ἀκρίβεια, Μαρμαρινός, Κώνστας καὶ Στεφανίδης.

²¹. Σημειωτέον ὅτι γιὰ τὸ κοινὸ κείμενο τῆς λεγομένης *Προθεωρίας* τῆς *Παπαδικῆς* παραπέμπουμε ἐφ' ἑξῆς (ὅπως ἤδη ἐπράξαμε καὶ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 3) ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς TARDO, *ibid.*, pp. 151-163 (ὅπου τὸ ἐν λόγω κείμενο δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν

ἀντιστοιχῶς, μεταβυζαντινὲς θεωρητικὲς συγγραφές²³, ἐπιχειροῦμε στὴ συνέχεια μιὰν ἰδεατὴ, τρόπον τινά, ἀνασύνθεση τῆς περὶ σημαδίων σχετικῆς διδαχῆς:

- «Ἀρχή, μέση, τέλος καὶ σύστημα πάντων τῶν σημαδίων τὸ ἴσον ἐστὶ· χωρὶς γὰρ τοῦ ἴσου οὐ κατωρθοῦται φωνή· λέγεται δὲ ἄφωνον, οὐχ ὅτι φωνὴν οὐκ ἔχει, φωνεῖται μὲν, οὐ μετρεῖται δέ»²⁴.

Περιγράφεται ὡς «βασιλεὺς πάντων τῶν σημαδίων»²⁵ καὶ διευκρινίζεται πῶς «ὀνομάζεται οὕτως ὅτι οὔτε ἐν τοῖς ἀνιούσι τάττεται οὔτε ἐν τοῖς κατιούσιν, ἀλλὰ ἰσότητα τηρεῖ καὶ ἐπὶ ταύτου ἴσται, μέχρις ἂν τεθῇ τι τῶν ἀνιόντων ἢ τῶν κατιόντων σημαδίων, ὃ καὶ ὁδηγήσει ἡμᾶς ὅπη ἰτέον»²⁶. Πρόκειται γιὰ σημάδιον ποὺ «φωνεῖται μὲν [...] καὶ χειρονομεῖται ὡς μέτρον χρόνου, οὐ μετρεῖται δὲ μὲ τὸ νὰ μὴ δύναται νὰ σημαίνει μόνον ὄν, ὀξύτητα ἢ βαρύτητα, ἀλλὰ φυλάττει τὴν ἰσότητα ἢ ὁμοφωνίαν»²⁷. Ἡ ἀκριβὴς φύση τοῦ ἐκτείνεται «πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσι», καθ' ὅτι λογίζεται ὡς «ἐπιστήριγμα καὶ ἐδραῖωμα τῶν ὅλων σημαδίων. Ἐκτὸς γὰρ αὐτοῦ οὐδὲ ἐν κατορθοῦται. Καὶ πρῶτον καὶ μέσον καὶ τελευταῖον καὶ ἄνω καὶ κάτω τὰ ὅλα ἐνδυναμεῖ, τὰ ὅλα στηρίζει καὶ ἐγγυμνάζει καὶ ἄφωνον λέγεται, μᾶλλον φωνῆν αἰνιγμάτων καὶ ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν αὐτὸ ὑπάρχει· πλὴν οὐ μετρεῖται, οὔτε λογίζεται εἴτε σῶμα, εἴτε πνεῦμα, ἀλλὰ τῶν σωμάτων καὶ πνευμάτων κυριεύει»²⁸. Καὶ τοῦτο μὲν τὸ «διὰ πάσης τῆς ἰσότητος ψαλλόμενον»²⁹ σημάδιον.

- «Διὰ δὲ πάσης τῆς ἀναβάσεως [ψάλλεται] τὸ ὀλίγον»³⁰.

Εἶναι τὸ «τὴν ὀλιγωτέραν τῶν ἄλλων σημαδίων φωνὴν ἔχον»³¹ σημάδιον, ὀνομασθὲν οὕτως «διὰ τὸ ὀλίγον ἐξέρχεσθαι τοῦ ἴσου»³². «Ἄκουσον δὲ καὶ

κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα χρονολογούμενο κώδικα Barberin. Gr. 300), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς· ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σσ. 36-51 (ὅπου παρατίθεται πανομοιότυπο τῶν –περιεχομένων τὸ συγκεκριμένο θεωρητικὸ κείμενο– φφ. 1^ν-9^ρ τοῦ κώδικος Ἰβήρων 970, αὐτογράφου Κοσμᾶ Μακεδόνοιο τοῦ Ἰβηρίτου κατὰ τὸ ἔτος 1686).

²². Ἀγιοπολίτης - Γαβριήλ - Χρυσάφης - Ερωταποκρίσεις.

²³. Ἀκρίβεια - Μαρμαρινός - Κώνστας - Στεφανίδης.

²⁴. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 37. TARDO, *ibid.*, p. 151.

²⁵. Ἀκρίβεια, σ. 42⁴⁹⁻⁵⁰, 52.

²⁶. Γαβριήλ, σ. 54¹⁷⁶⁻¹⁷⁹.

²⁷. Στεφανίδης, σ. 88.

²⁸. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, Μουσικὴ ἐρμηνεία Β', σ. 118 (ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα χρονολογούμενου κώδικος ΕΒΕ 968, φ. 85^ν). Πρβλ. καί· Ἀγιοπολίτης, σ. 31^{24.1-7}: «Ἰστέον ὡς ἡ ἴση φωνὴν οὐκ ἔχει, οὔτε ἀνιούσαν οὔτε κατιούσαν, ἀλλ' ἔστι τοῖς τόνοις ἅπασιν ταπεινουμένη ὅπου δ' ἂν εὔρεθῃ, κἂν τε εἰς ὀξύτητα φωνῆς κἂν τε εἰς χαμηλότητα· καὶ ὑποτάσσει καὶ [οὐχ] ὑποτάσσεται».

²⁹. TARDO, *ibid.* ΣΤΑΘΗ, ὁ.π.

³⁰. Αὐτόθι.

³¹. Γαβριήλ, σ. 56¹⁸¹.

³². Αὐτόθι, σσ. 54-56¹⁸⁰⁻¹⁸¹.

περὶ τοῦ ὀλίγου –νουθετεῖ ὁ ἄδηλος θεωρητικογράφος–. Ὀλίγον καλεῖται διὰ τὸ ἐπάνω τοῦ ἴσου ἐξηγεῖν ὁ λόγος· καὶ ἐν τούτῳ τὴν τοιαύτην ἐπωνυμίαν κέκτηται, διὰ τὸ ὀλίγον ἐκχεῖσθαι καὶ ἡμέρως ἐπάνω τοῦ ἴσου»³³. Κατὰ παρεμφερῆ, ἐπιπροσθέτως, παρατήρηση τὸ ὀλίγον «μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον πολλὰς φωνὰς, ὅσας θέλει, κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς κλίμακος»³⁴.

- «Καὶ διὰ πάσης τῆς καταβάσεως [ψάλλεται] ὁ ἀπόστροφος»³⁵. «Τὸ μὲν ἔχον τὴν μίαν φωνὴν –κανοναρχεῖ ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ– κἀνταῦθα κατιοῦσαν ἐκάλεσεν ἀπόστροφον· ἐπιστρέφει καὶ γὰρ ἀπὸ τῶν ἀνιουσῶν καὶ καταβαίνει μίαν φωνήν, ἥτις καὶ ἐναντία ἐστὶ τῷ ὀλίγῳ. Ἐκεῖνο μὲν γὰρ ἀνέρχεται μίαν φωνήν, τοῦτο δὲ ἐπιστρέφον κατέρχεται μίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπόστροφος»³⁶.

Τὰ ἀνωτέρω τρία σημάδια συνιστοῦν τοὺς πλεον βασικοὺς τόνους τῆς μουσικῆς τέχνης καὶ ἐκπροσωποῦν ταυτόχρονα τὶς ἰσαριθμὲς τάσεις ποὺ διέπουν τὸ σύνολο τῶν φωνητικῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς· ὅπως ἔχει εὐστόχως ἐπισημανθεῖ «οὐκ ἔστιν ἦχος, οὔτε μέλος, χωρὶς τῶν τριῶν τούτων, ἡγουν τοῦ ἰσασμοῦ, καὶ τῆς ἀναβάσεως, καὶ τῆς καταβάσεως»³⁷.

- «Τὰ λοιπὰ φωνήεντα σημάδιά εἰσι ταῦτα· ἀνιόντα μὲν ἢ ὀξεῖα, ἢ πετασθή, τὸ κούφισμα, τὸ πελασθόν, τὰ κεντήματα, τὸ κέντημα καὶ ἢ ὑψηλή· κατιόντα δὲ οἱ δύο ἀπόστροφοι, οἱ καὶ σύνδεσμοι λεγόμενοι παρὰ τοῖς παλαιοῖς, ἢ ἀπορροή, τὸ κρατημοῦπόρροον, τὸ ἐλαφρόν καὶ ἢ χαμηλή»³⁸.

Περὶ αὐτῶν ποικίλες ἐνδιαφέρουσες ἐρμηνεῖες ἀπαντοῦν στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ θεωρητικὰ κείμενα, ὁρισμένες μόνον τῶν ὁποίων μνημονεύονται ἐνδεικτικῶς ἐδῶ: Ἡ ὀξεῖα, γιὰ παράδειγμα, «ὡς ὀξυτέρα τοῦ ὀλίγου καὶ διὰ τοῦτο [...] ὀξεῖα»³⁹, «διὰ τὸ ὀξέως τίθεσθαι καὶ φωνὴν ὀξεῖαν ποιεῖν»⁴⁰, «θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνήν, καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω»⁴¹. Ἐνῶ, ὅπως σημειώνεται χαρακτηριστικά, «ὡς εἶδεν πάλιν ὁ ποιητὴς ὅτι χρήζει ἢ χειρονομία ἄλλης <εὐρυτέρας> φωνῆς [...] συνῆξε τὰ τρία σημάδια, ἡγουν τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὴν ὀξεῖαν, καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πετασθή, τουτέστι

33. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 40¹⁶⁵⁻¹⁶⁷.

34. Ἀκρίβεια, σ. 46⁷⁹⁻⁸⁰.

35. TARDO, *ibid.* ΣΤΑΘΗ, ὁ.π.

36. Γαβριήλ, σ. 58²⁰⁵⁻²¹⁰.

37. Ἀκρίβεια, σ. 64¹⁸³⁻¹⁸⁴.

38. Πρβλ. Κώνστας, σσ. 18-19.

39. Ἀκρίβεια, σ. 66²¹⁶⁻²¹⁷.

40. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 40¹⁶⁹⁻¹⁷⁰.

41. Ἀκρίβεια, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸.

πεταμένη»⁴², «διὰ τὸ ὥς περιπετάσματος τινος καὶ ὁμαλῶς τίθεσθαι· καὶ πότε μὲν ἔσω πότε δὲ ἔξω πετᾶσθαι ὥς ὑπὸ πνεύματος πτεροῦ τινος κούφου ἐλαυνομένη ἔνθεν κἀκεῖθεν»⁴³. «Καὶ νῦν μακαρίζω τὸν αὐτὴν οὕτως ἐπονομάσαντα –συμπληρώνει ὁ ἄδηλος θεωρητικογράφος–. δικαίως γὰρ ἔφησεν αὐτὴν πετασθὴν· ἐν τῷ μέλλειν γὰρ αὐτὴν χειρονομεῖσθαι, ἡ χεὶρ ὥσπερ πτερὸν ἀνίεται καὶ πετᾶται ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν»⁴⁴. Ὁμοιοτρόπως, τὸ κούφισμα ὀφείλει τὴν ὀνομασία του «εἰς τὴν ἐν τῇ φωνῇ τάσιν· κούφον γὰρ λέγεται τὸ ἐλαφρόν, ὅθεν τὴν φωνὴν τοῦ κουφίσματος ἐλαφρῶς δεῖ καὶ κούφως ἐκφέρειν, ἀλλ' οὐ μετὰ τόνου»⁴⁵. Τὸ δὲ πελαστόν «πετασθὸν ἔδει μᾶλλον καλεῖσθαι· εἰς ὅσα γὰρ ἐστὶ χρήσιμος ἡ πετασθή, εἰς τοσαῦτα καὶ τὸ πελαστόν, πλὴν ὀλίγων τινῶν»⁴⁶. Ἀπομένουν τὰ «ἐν τῷ ἅμα»⁴⁷ ἀναβιβάζοντα τὴν φωνὴν σημάδια, δηλαδὴ τὰ συγγενῇ κεντήματα καὶ κέντημα, «ἀπὸ τῆς χειρονομίας παρονομαζόμενα»⁴⁸, καθ' ὅτι «ὁ χειρονομῶν τὰ κεντήματα οἶονεὶ σχηματίζει τὸν δάκτυλον κεντᾶν»⁴⁹, καὶ ἡ «φερωνύμως εἰληφυῖα τὴν κληῖσιν»⁵⁰ ὑψηλή –τὸ παρὰ τοῖς παλαιοῖς «ψηλόν»⁵¹– κληθεῖσα οὕτως «διότι οὐδὲν ἄλλο τῶν σημαδίων ἐκφέρει τὴν φωνὴν ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον ταύτης»⁵². Τὰ τῆς καταβάσεως ἀντίστοιχα σημάδια εἶναι τὸ ἐλαφρόν, «ὁ καὶ βαρὺ ἔδει μᾶλλον καλεῖσθαι –κατὰ Γαβριὴλ ἱερομόναχον–· τὰ γὰρ βαρέα εἰσὶ τὰ κατωφερῇ, τὰ δὲ ἐλαφρὰ ἄνω φέρονται»⁵³ καὶ τὸ πάλαι μὲν «χαμηλόν»⁵⁴ νῦν δὲ «φερωνύμως κληθὲν»⁵⁵ χαμηλή, δεδομένου ὅτι «οὐκ ἔστι σημάδιον πλείονας τούτου φωνᾶς κατερχόμενον»⁵⁶.

Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὶς θεωρητικὲς πραγματεῖες ὁ λόγος ἐνδιατρῖβει ἐπὶ μακρὸν στὴν πλησμονὴ τῶν μιᾶς ἀνιούσης φωνῆς δηλωτικῶν σημαδίων· «Νῦν δὲ εἰσιν ἕξ σημάδια ἀνὰ μίαν φωνὴν ἔχοντα, λέγω δὴ τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθή, τὸ κούφισμα, τὸ πελαστόν καὶ τὰ δύο κεντήματα [...] Τί οὖν; Ἀχρηστα ταῦτα ἐρεῖ τις εἶναι; Οὐδαμῶς [...] ὅτι κατὰ τὸ μέτρον εἰσὶ ταυτά, διαφέρουσι μέντοι κατὰ τινὰ τρόπον. Ἄλλως γὰρ

42. Ἀκρίβεια, σ. 66²¹⁵⁻²¹⁶, 218-220.

43. Ἑρωταποκρίσεις, σσ. 40-42¹⁷⁰⁻¹⁷³.

44. Αὐτόθι, σ. 42¹⁷³⁻¹⁷⁶.

45. Γαβριήλ, σ. 60²³³⁻²³⁵.

46. Αὐτόθι, σ. 60²³⁷⁻²³⁹.

47. Ἀκρίβεια, σ. 68²³⁷.

48. Γαβριήλ, σ. 56¹⁹⁶⁻¹⁹⁷.

49. Αὐτόθι, σ. 56¹⁹⁷⁻¹⁹⁸.

50. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 26 (ἀπὸ θεωρητικὸ κείμενο τοῦ κώδικος EBE 899).

51. Ἀπὸ πίνακα τῶν σημαδίων («μελωδημάτων») καταχωρισμένο στὸν κατὰ τὸν 1' αἰῶνα χρονολογούμενο κώδικα Λαύρας Γ 67, φ. 159r, πανομοιότυπο τοῦ ὁποῖου βλ. πρόχειρα εἰς: ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 35.

52. Γαβριήλ, σ. 56¹⁹⁹⁻²⁰⁰.

53. Αὐτόθι, σ. 58²¹¹⁻²¹².

54. Ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 51.

55. Ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 50.

56. Γαβριήλ, σ. 58²²⁰.

- Κατὰ τὴν Προθεωρία τῆς Παπαδικῆς, τῶν σημαδιῶν «τὰ μὲν εἰσιν σώματα τὰ δὲ πνεύματα· καὶ σώματα μὲν εἰσιν· τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθή, τὸ κούφισμα καὶ τὸ πελασθόν· καὶ κατιόντα, ὁ ἀπόστροφος καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι. Εἰσὶ δὲ καὶ πνεύματα τέσσαρα· ἀνιόντα μὲν τὸ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλή, κατιόντα δὲ τὸ ἐλαφρόν καὶ ἡ χαμηλή. Τὰ δύο κεντήματα, ἡ ἀπορροή καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς συντεθειμένον κρατημοῦπόρροον οὔτε σώματά εἰσιν οὔτε πνεύματα· ἡ ἀπορροή δὲ ἐστὶ τοῦ φάρυγγος σύντομος κίνησις, εὐήχως καὶ ἐμμελῶς τὴν φωνὴν ἀναπτύσσουσιν»⁶⁴.

Ὡς πρὸς τὴ συγκεκριμένη διάκριση ὁ μελετητὴς τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημάνει ἀπὸ τὴν πλέον ἀλληγορικὴ καὶ παιδαριώδη ἕως τὴν κατ' ἐξοχὴν καίρια καὶ οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία. Παρακάμποντας, πρὸς τὸ παρόν, δείγματα τῆς πρώτης κατηγορίας ἐρμηνειῶν θὰ ἀναφερθοῦμε δι' ὀλίγων σὲ ὀρισμένες ἐκδοχὰς τῆς δεύτερης. Γενικὲς ἀποφάνσεις τοῦ τύπου· «διακρίνουσι δὲ τὰ σώματα τῶν πνευμάτων, καθότι τὰ μὲν σώματα ἴστανται μόνα, τὰ δὲ πνεύματα οἷον ἐν τῷ ζῳῷ δέονται σώματος πρὸς σύστασιν»⁶⁵ ἢ· «πνεύματα λέγονται διὰ τὸ φωνὰς ἀποτελοῦσιν, χωρὶς δὲ καὶ ἐτέρων τόνων μὴ συνιστάμενα»⁶⁶ ἢ· «τὸ γὰρ πνεῦμα χωρὶς σώματος οὐ συνίσταται, οὐδὲ συντίθεται. ὥς οὐδὲ τὸ φῶς συνίσταται χωρὶς ὕλης»⁶⁷, μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ἀκόλουθο ἀφορισμὸ τοῦ ἱερομονάχου Γαβριήλ, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα διδάσκει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος: «Ταῦτα δὲ τὰ δεκαπέντε σημάδια ἔτεμον οἱ ἀρχαῖοι εἰς δύο, καὶ τὰ μὲν αὐτῶν ἐκάλεσαν σώματα, τὰ δὲ πνεύματα [...] Ὅτι μὲν οὖν ταῦτα εἶπον, πᾶσιν ἐστὶ δῆλον· τὴν δὲ αἰτίαν δι' ἣν ταῦτα οὕτω διεῖλον, οὐδεὶς ὥφθη μέχρις ἡμῶν εἰπών, ὥσπερ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων. Ἐγὼγε λέξω τὴν αἰτίαν ἣτις ἐμοὶ δοκεῖ καὶ καλῶς ἔχειν. Συνδόξει δὲ οἶδ' ὅτι καὶ τοῖς μετρίως γοῦν ἔχουσι πειρὰν τῆς ψαλτικῆς· ἡ δὲ αἰτία ἐστὶν ἡ χειρονομία. Ἐπεὶ γὰρ τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πετασθή, τὸ κούφισμα, τὸ πελασθόν, τὰ δύο κεντήματα τούτων ἕκαστον ἰδίαν ἔχει χειρονομίαν, τὸ δὲ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλὴ οὐκ ἔχει· ὁμοίως δὲ ὅτι ὁ ἀπόστροφος καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι ἰδίαν ἔχουσι χειρονομίαν, τὸ δὲ ἐλαφρόν καὶ ἡ χαμηλὴ οὐκ ἔχει, ἀλλ' ἐστὶ χρεῖα καὶ ταῦτα χειρονομεῖσθαι. Οὐδοτιοῦν γὰρ ἐστὶ δυνατόν εἰπεῖν τινα δίχα χειρονομίας ἐν τῇ ψαλτικῇ ἥνωσαν ταῦτα καὶ μεταδεδώκασιν τὰ ἔχοντα τὴν χειρονομίαν σημάδια τοῖς μὴ ἔχουσι, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ ἔχουσι πάντα χειρονομεῖσθαι. Ὅρωμεν γὰρ ὅτι ὁπόταν συντεθῇ μετὰ τινος τῶν ἐξ τούτων σημαδιῶν τὸ κέντημα, ἢ ἡ ὑψηλὴ,

⁶⁴. TARDO, *ibid.*, p. 152. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 38. Στεφανίδης, σ. 89.

⁶⁵. Στεφανίδης, σ. 89 [: «Κανταῦθα αὐτὸ τὸ παράδειγμα ἐκ μερικῆς τινος ὁμοιώσεως, οὐχὶ δὲ κατὰ τέλειον λόγον»].

⁶⁶. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 80⁶²¹⁻⁶²². Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 78⁵⁸⁷⁻⁵⁸⁸: «[Πνεύματα δὲ λέγονται] διὰ τὸ φωνὰς ἀποτελεῖν χωρὶς δὲ καὶ ἐτέρων μὴ συνιστάμενα».

⁶⁷. Ἀκρίβεια, σ. 70²⁵⁸⁻²⁶⁰. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σ. 72³⁰⁰⁻³⁰¹: «τὸ μὲν γὰρ σῶμα χωρὶς πνεύματος δύναται εἶναι, τὸ δὲ πνεῦμα ἄνευ σώματος οὐ συνίσταται, οὐδὲ συντίθεται».

χειρονομεῖται μὲν κατὰ τὴν χειρονομίαν, ἣν ἔχει τὸ σημάδιον μεθ' οὗ κεῖται· φωνεῖται δὲ κατὰ τὰς φωνὰς ἃς ἔχει τὸ κέντημα ἢ ἡ ὑψηλή. Ὡς οὖν πλείονας ἔχοντα ταῦτα φωνὰς τῶν ἄλλων σημαδίων καὶ τῆς κρείττονος ἔτυχον τάξεως· λέγω δὴ τοῦ καλεῖσθαι πνεύματα. Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τῶν συνθέτων ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ζώων ἢ μὲν ψυχὴ ἐστὶν ἢ ἐνεργοῦσα διὰ τῶν οἰκείων δυνάμεων, τῷ δὲ σώματι ὅσα καὶ ὀργάνῳ χρῆται, τοῦτο γίνεται καὶ ἐπὶ τούτων, ὅτι τὰ μὲν πνεύματά εἰσι τὰ ψαλλόμενα καὶ ἐκφωνούμενα ἡγουν τὸ κέντημα καὶ ἡ ὑψηλή, τὰ δὲ ἕτερα ἃ καὶ σώματα καλεῖν εἰώθαμεν διὰ μόνην κεῖνται χειρονομίαν, ὁπότεν συντίθενται μετὰ πνευμάτων»⁶⁸. Ἡ – συνεπεία τῆς εἰς σώματα καὶ πνεύματα διακρίσεως– ἀδήριτη ἀνάγκη συνδυασμοῦ καὶ πολλαπλῶν συνθέσεων τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, προσέφερε στοὺς βυζαντινοὺς καὶ κυρίως στοὺς μεταβυζαντινοὺς θεωρητικογράφους τὴ δυνατότητα ἀπεριόριστης (ἀλληγορικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἢ, ὅπως περιγράφεται στὶς χειρόγραφες πηγές, «φυσικῶς καὶ τεχνικῶς»⁶⁹ ἐκφερομένης) ἀδολεσχίας ἐπὶ τῶν ἐννοιῶν τῆς «ὑποτάξεως» καὶ «ἐπιτάξεως»· πολλὰ ἀξιομνημόνευτα παραδείγματα καὶ ἐποπτικὰ σχόλια ἐπὶ τῆς ἐν λόγω διδασκαλίας (ἢ ὁποία πέρα τῶν σωμάτων καὶ πνευμάτων ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τοῦ «κυριεύοντος» ὅλα τὰ ἀνιόντα σημάδια ἴσου⁷⁰, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ὑποτασσουσῶν τὰ ἀνιούσας κατιουσῶν φωνῶν⁷¹) θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ. Θὰ περιορισθοῦμε, ὡστόσο, στὴν ἀκόλουθη οὐσιώδη νοθεσία τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου: «Γίνωσκε δὲ πρὸς τούτοις ὅτι ἂν ὑποτάσσωνται τὰ σώματα ὑπὸ τῶν πνευμάτων, ὑποτάσσονται μόνον αἱ φωναὶ οὐχὶ καὶ αἱ ἐνέργειαι»⁷².

Πέραν κάθε ιδέας ὑποταγῆς ἢ συνθέσεως ἴστανται τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω κεντήματα, ὑπορροή καὶ κρατημοῦπόρροον, σημάδια «οὐδέτερα», τρόπον τινά, ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι «οὔτε σώματα [...] οὔτε πνεύματα, ἀλλ' αὐτεξούσιά εἰσιν»⁷³, ἢ ἰδιότυπος φύσις τῶν ὁποίων τροφοδότησε ἐπαρκῶς τὴ φαντασία τῶν θεωρητικογράφων. Ἐν προκειμένῳ –κατὰ τὴν θαυμαστὴ ἀκρίβεια διατυπώσεως ποὺ ἐπισημαίνεται στὰ θεωρητικὰ κείμενα– τὰ κεντήματα, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν πρῶην ἐπίσκοπο Τήνου Κύριλλο Μαρμαρινό, «οὔτε καὶ ἰδίαν συλλαβὴν δέχονται»⁷⁴, δὲν «συντίθενται» ἀλλὰ «τίθενται ἐν πᾶσι τοῖς φωνήεσιν, ἡγουν ταῖς ἀνιούσαις καὶ ταῖς κατιούσαις φωναῖς»⁷⁵. Μία –ἀπὸ τὶς πολλὰς

⁶⁸. Γαβριήλ, σσ. 52-54¹³⁵⁻¹³⁶, 143-171. Πρβλ. ἐπίσης: Ἀκρίβεια, σ. 70²⁵⁵⁻²⁵⁸: «Ὅτι τὸ κέντημα οὐκ ἔχει χειρονομίαν, διότι πνεῦμά ἐστὶν, ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔχει ὡς πνεῦμα, ἀνάγκη δὲ χειρονομηθῆναι καὶ αὐτὸ μετὰ τῶν ἄλλων, δεῖται ἐτέρου σημαδίου χειρονομίαν ἔχοντος, ὄντος μὲν ὥσπερ σώματος ἐκείνου, τούτου δὲ ὥσπερ πνεύματος».

⁶⁹. Ἀκρίβεια, σ. 106⁷⁴⁹⁻⁷⁵⁰.

⁷⁰. TARDO, *ibid.*, p. 154. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 41.

⁷¹. Αὐτόθι.

⁷². Κώνστας, σ. 28.

⁷³. Αὐτόθι, σ. 53.

⁷⁴. Μαρμαρινός, σ. 23.

⁷⁵. Ἀκρίβεια, σ. 76³⁴⁹⁻³⁵⁰. Βλ. καὶ αὐτόθι, σ. 74³¹⁷⁻³²⁸.

παρεχόμενες– αξιοσημείωτη έρμηνεία τῶν κεντημάτων ἀποσποῦμε ἐδῶ ἀπὸ μεταβυζαντινὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο: «τεχνίτης ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας [...] καὶ ὡς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὥσπερ χρήζει ἡ χειρονομία πολλῶν σημαδιῶν διὰ τὰ σχήματα, χρήζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἦχος πολλῶν σημαδιῶν εἰς τὰς φωνὰς διὰ τὸ μέλος· ἤγουν στερεὰ καὶ ἐμμελῆ, ἀργὰ καὶ γοργὰ· ἐποίησε τὴν ὀξεῖαν ἐλαφροτέραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξείας· ἐζήτησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ ὀλίγου, καὶ ἐλογίσαστο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωμάτων, ἀλλ' ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βαρὺ πρᾶγμα ἐστίν· καὶ ἤνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἤγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὥσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστασιν»⁷⁶. Ἡ τελευταία εἰκόνα προσφέρει μιὰν εὐτυχῆ, καθ' ἡμᾶς, παρομοίωση, πού βοηθεῖ νὰ τονισθεῖ ἡ ἐγγενὴς ιδιότητα τῶν κεντημάτων νὰ προσκολλῶνται στὰ ἄλλα σημάδια· ὅπως ἡ λάσπη καλύπτει τοὺς ἄρμους καὶ ἐνισχύει τὴν οἰκοδομὴ ἔτσι καὶ τὰ κεντήματα, «ὧν ὁ χρόνος συμμίσγνυται θαυμασίως μὲ τὸν χρόνον τοῦ πρὸ αὐτῶν φθόγγου»⁷⁷, στερεώνουν τὴν ὅλη μελικὴ ἀνάπτυξη τῶν μουσικῶν ποιημάτων. Μὲ ὁμοειδεῖς συλλογισμοὺς προσεγγίζεται καὶ τὸ «ἔκβλημα τοῦ γουργούρου»⁷⁸, τὸ σημάδι πού «ἐκφέρομεν διὰ τοῦ γαργαρεῶνος ὡς ἂν τινα ἀπόρροϊαν»⁷⁹, ἡ ὑπορροή· «ὁ λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπορροῆς – διαβάζουμε στὰ θεωρητικά– ὁμοίος ἐστὶ τῇ τῶν δύο κεντημάτων. ὅτε γὰρ ἐτέλεσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἀνιούσας φωνὰς, τότε ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα. οὕτως οὖν μετὰ τὸ τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνὰς, ἐποίησε τὴν ὑπορροήν· ἐκεῖνα μὲν οὖν διὰ σάλευμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει. αὕτη ἵνα ῥέη, ἤγουν τρέχη, ἐν τῇ καταβάσει· καὶ ὥσπερ εἵπομεν, ὅτι τὰ δύο κεντήματα σημάδιον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἤγουν οὔτε ὑποτάσσουν, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορροή, οὔτε ὑποτάσσει, οὔτε ὑποτάσσεται»⁸⁰.

- «Εἰσὶ δὲ καὶ τρεῖς ἡμισυ ἀργίαι· ἡ διπλῇ, τὸ κράτημα καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι, τὸ δὲ τζάκισμα ἔχει τὴν ἡμισυ ἀργίαν»⁸¹.

⁷⁶. Αὐτόθι, σσ. 76-78³⁵⁹⁻³⁶⁰, 363-372.

⁷⁷. Στεφανίδης, σ. 89.

⁷⁸. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 94⁷⁴³⁻⁷⁴⁴. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὴν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα «διὰ πᾶσαν διδάσκαλον, ὁ ἔχων τέλειον τὸ γουργούρι, ὁμοίως καὶ διὰ πᾶσαν ἐκκλησιαστικόν», διδασκαλία γιὰ «πᾶσα γουργούρι τῆς μουσικῆς διὰ τοῦ φάρυγγος λεγομένου λεπτομερῶς», πού στὸ περὶ τὰ τέλη τοῦ ιε'-ἀρχῆς τοῦ ιζ' αἰῶνος γεγραμμένο σημαντικὸ θεωρητικὸ σύγγραμμά του [Τὰ τῆς μουσικῆς ἀκριβολογήματα] ἀναπτύσσει ὁ Ἀκάκιος Χαλκεόπουλος, στὸν κώδικα ΕΒΕ 917, φφ. 12^v-13^v, τὴν ὁποία δημοσιεύει ὁ ΣΤΑΘΗΣ, Δεινὰ θέσεις, σσ. 768-769 [= σσ. 24-25 τοῦ ἀνατύπου]. Βλ. τώρα τὴν ἴδια περικοπὴ καὶ εἰς· Χαλκεόπουλος, σσ. 362-363²⁹¹⁻³²⁷.

⁷⁹. Γαβριήλ, σ. 58²²⁵⁻²²⁷.

⁸⁰. Ακρίβεια, σσ. 122-124⁸⁹³⁻⁸⁹⁹.

⁸¹. ΣΤΑΘΗΣ, ὁ.π., σ. 39. TARDO, *ibid.*, p. 152.

Σύμφωνα μὲ τὸν συνήθη τρόπο σκέψεως τῶν θεωρητικογράφων, οἱ ὅποιοι «τὰ πάντα κατὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐρμηνεύουσιν πλᾶσιν»⁸², ἡ ὑπαρξη τῆς συγκεκριμένης ὁμάδος σημαδίων αἰτιολογεῖται ὡς ἀκολουθῶς: «Ὡς δὲ ἐπλήρωσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἐπτὰ φωνὰς τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας, εἶδεν ὅτι ἀναπνεῦσαι ἀνάγκη τὸν ἐν τῷ μέλει. ὥσπερ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ὅταν περιπατῇ ὁδόν, ἢ ἀναβαίνει κλίμακα ἢ καταβαίνει, ἐκ παντὸς στῆναι δεῖται, ἵνα ἀναπαυθῇ ἀπὸ τῶν κόπων· καὶ τίς ἐστὶν ἡ ἀνάπαυσις τῆς πνοῆς; ἡ ἀργία»⁸³ [...] «Ὅταν ψάλλωμεν, ποιῶμεν ἀργίας τῶν φωνῶν, πῶς καὶ ποῦ πρέπει νὰ στεκόμεθα· καὶ εἰς ποῖον μέρος πολὺ ἢ ποῦ μέτριον ἢ ποῦ ὀλίγον. ἢ ποῦ μόνον ἀνάσασμα. καὶ ποῦ στεκόμενοι νὰ ἀφήνωμεν, ἢ στεκόμενοι, νὰ ψάλλωμεν καὶ τὰ λοιπὰ τῆς γραμμῆς ἐκείνης. ἄχρισ οὐ εὔρεθῇ ἄλλη ἄργια ἀνασασμοῦ ἢ νὰ ποιῇ ἀποπλήρωσιν τῆς φωνῆς»⁸⁴. Δὲν εἶναι, βεβαίως, δυνατόν νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὴν πληθώρα τῶν περὶ τῶν ἐν λόγῳ σημαδίων ὑφισταμένων σχολίων· κατὰ πάγια τακτικὴ τῶν διδασκάλων τὰ διπλᾶ σημάδια, δηλαδὴ τὰ δύο κεντήματα καὶ συγκεκριμένα ἐδῶ οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ οἱ δύο ὀξεῖες, ὅπως πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ λεγομένη «διπλῇ», ἐξετάζονται διεξοδικώτατα δυνάμει τοῦ ἐξῆς ἀφορισμοῦ· «ζεῦγός εἰσι· χρήζουσι πολλῆς ἐρμηνείας [...] οὐκ ἔστι ζεῦγος, καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ χρήζει πολλῆς ἐρμηνείας»⁸⁵. Ὡς ἐκ τούτου, περιοριζόμαστε σὲ συνοπτικὴ ἐτυμολογικὴ προσέγγιση ὁρισμένων ἐξ αὐτῶν, γιὰ τὴν ὁποία χρήσιμα εἶναι, νομίζουμε, ὄχι μόνον ὅσα σημειώνει ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ: «Διπλῇ μὲν οὖν οὐ δι' ἄλλο τι ἢ ἵνα δείξῃ τὸν ψάλλοντα διπλασιάσαι τὸν χρόνον μεθ' οὗ ἔκειτο, ἤγουν διὰ πλείονα ἀργίαν»⁸⁶, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐπισημαίνει ὁ Ἀγιοπολίτης: «Ἰστέον ὅτι ἡ ὀξεῖα μόνη ἐνέργειαν φέρει, ὁμοίως καὶ τὰ πνεύματα· πάλιν δέ, διπλασιαζόμενα καὶ διπλῇ καλούμενα ἀποτελεῖ κράτημαν· ὁμοίως καὶ ἡ ἀπόστροφος ἐνεργεῖ· διπλασιαζομένη γὰρ τὸ αὐτὸ ἀποτελεῖ»⁸⁷. Γιὰ τὸ τζάκισμα –τὸ ὡς «κλάσμα» γνωστό μας στὴ νέα μέθοδο– διευκρινίζεται: «Τὸ τζάκισμα κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτοῦ τζακίζει μικρὸν τοὺς δακτύλους τῆς χειρός, ἥτοι κλᾶται. κτυπεῖται ὀλίγον, ἀργεῖται μικρὸν. διὰ τοῦτο γοῦν λέγεται τζάκισμα»⁸⁸. Περὶ τοῦ τζακίσματος, ἰδιαίτερος, ἐπισημαίνεται σὲ μεταβυζαντινὴ θεωρητικὴ πραγματεία ἀξιωματικὴ διδασκαλία, σχετικὴ μὲ τὴν ἐν πολλοῖς αἰνιγματικὴ ἀπόφανση τῆς Προθεωρίας ποὺ τὸ φέρει νὰ «ἔχει τὴν ἥμισυ ἀργίαν», ὅπου διὰ τοῦτο χαρακτηρίζεται «ἡμίφωνον» καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀκολουθῶς: «Καὶ τί ἐστὶν ἡμίφωνον; δύναμις. τε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζακίσματος

⁸². Ερωταποκρίσεις, σ. 46²²⁰.

⁸³. Ακρίβεια, σ. 98⁶⁴⁵⁻⁶⁴⁹.

⁸⁴. Κώνστας, σ. 45.

⁸⁵. Ακρίβεια, σ. 108⁷⁸⁰⁻⁷⁸².

⁸⁶. Γαβριήλ, σσ. 64-66³⁰³⁻³⁰⁵.

⁸⁷. Αγιοπολίτης, σσ. 24-25^{18.1-7}.

⁸⁸. Ερωταποκρίσεις, σ. 68⁴⁶⁹⁻⁴⁷¹.

[...] τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο· ποῖον; ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια, φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα, καὶ εἰς τὸ ἴσον· ἔνθα γὰρ ἂν εὔρεθῃ, ἂν τε εἰς ὑψηλότητα ἂν τε εἰς χαμηλότητα, ἐκεῖ χειρονομεῖται πάντοτε· καὶ διὰ τοῦτο λέγεται ἡμίφωνον· εἰ γὰρ ἦν ἄφωνον ἄφωνεῖν ἤμελλεν τὴν ὀξεῖαν ὥσπερ τὸ ἴσον· ἀλλὰ διότι ἡμίφωνόν ἐστιν, οὐκ ἄφωνεῖ ταύτην, μᾶλλον δὲ δίδωσιν αὐτῇ δύναμιν»⁸⁹.

- «Τὰ δὲ μεγάλα σημάδια τὰ ἄφωνα, ἅτινα λέγονται μεγάλες ὑποστάσεις, εἰσὶ ταῦτα, διὰ μόνης χειρονομίας κείμενα καὶ οὐ διὰ φωνήν, ἄφωνα γὰρ εἰσιν· Ἴσον, διπλῇ, παρακλητική, κράτημα, κύλισμα, ἀντικενωκύλισμα, τρομικόν, ἐκστρεπτόν, τρομικοσύναγμα, ψηφιστόν, ψηφιστοσύναγμα, γοργόν, ἀργόν, σταυρός, ἀντικένωμα, ὁμαλόν, τζάκισμα, θεματισμός ἔσω, ἕτερος ἔξω, ἐπέγερμα, παρακάλεσμα, ἕτερον, ξηρόν κλάσμα, ἀργοσύνητον, γοργοσύνητον, ἕτερον τοῦ ψαλτικοῦ, οὐράνισμα, ἀπόδεσμα, θές καὶ ἀπόθεσις, θέμα ἀπλοῦν, χόρευμα, ψηφιστοπαρακάλεσμα, τρομικοπαρακάλεσμα, πίασμα, σεῖσμα, σύναγμα, ἔναρξις, βαρεῖα καὶ λύγισμα»⁹⁰.

Ἀντὶ ἄλλου σχολιασμοῦ, ποῦ μὲ τὴν κλεψύδρα νὰ μετράει ἀδυσώπητα τὸν χρόνον εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ, ἀντιγράφουμε τὸν ἐπόμενο – διασαφητικό, ὅπως δὴ ποτε, γιὰ τὴν λειτουργία τῶν ὡς ἄνω σημαδιῶν – συλλογισμό τοῦ ἱατροφιλοσόφου Βασιλείου Στεφανίδου: «Τῶν δὲ σημαδιῶν αὐτῶν ἡ σημασία καὶ ἡ χειρονομία γραφῇ οὐ διδάσκεται· καθὼς καὶ οἱ τρόποι, τὰ τε σχήματα τῶν ρητόρων, τὰ ἐπιτήδεια εἰς τὸ κινήσαι τὰ πάθη, ἀλλὰ μόνον διὰ ζώσης φωνῆς καὶ αἰσθητῶν τοῦ διδασκάλου κινήσεων· ὅθεν διὰ τὸν λόγον, καθ’ ὃν δὲν ὀνομάζεται τέλειος ρήτωρ ὁ ταῦτα τὰ ρητορικά σχήματα καὶ τὰς λεπτολογίας τῶν τρόπων ἀγνοῶν, οὕτως οὐδὲ ἐκκλησιαστικὸς μουσικὸς λέγεται πρεπόντως ὁ μὴ μαθὼν, ὅσον τὸ δυνατόν ἐκ παραδόσεως τὰ μέλη καὶ τοὺς σχηματισμοὺς αὐτῶν τῶν σημαδιῶν. Τούτων τὰ πλεῖστα εὐρίσκονται εἰς τὴν προπαίδειαν τῆς Παπαδικῆς ὑπὸ τῶν ποιημάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν συνταχθέντα, ἢ μᾶλλον ἐκεῖνα συνετέθησαν κατὰ ταῦτα. Καὶ εἴθε τὸ πανάγιον Πνεῦμα νὰ φωτίσῃ τοὺς ἐνεστώτας διδασκάλους τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς νὰ παραδίδωσιν εἰς τοὺς ἰδίους μαθητὰς τὴν προπαίδειαν ἐκείνην, ἥτις συνίσταται ἀπὸ θέσεις καὶ γραμμάς, ὅπου εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία ἔμαθον, πρὸς εὐκολίαν μεγαλωτάτην, καὶ ταχεῖαν ἐπίδοσιν τῶν σπουδαζόντων εἰς αὐτούς»⁹¹.

Ἐπαναφέροντας τώρα τὸν νοῦ στὴν ἐν προοιμίῳ περιγραφεῖσα εἰκόνα – μὲ τὸν ἐνώπιον τοῦ διδασκάλου ἰστάμενο μαθητὴ νὰ ζητεῖ νὰ μάθῃ «τὰ

⁸⁹. Ακρίβεια, σσ. 68²⁴⁶⁻²⁴⁷, 114⁸⁴⁴⁻⁸⁴⁹.

⁹⁰. TARDO, *ibid.*, p. 154. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 39.

⁹¹. Στεφανίδης, σ. 90.

σημάδια»–, θὰ ἦταν δυνατόν (ἐπιχειρώντας μεγάλο χρονικό ἄλμα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου μὲ μουσικὲς μεθόδους, σχήματα, κανόνια καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀσκήσεις ἐπὶ τῆς παραλλαγῆς, τῆς μετροφωνίας καὶ τοῦ μέλους, ὁ μαθητὴς ἐδιδάχθη τὴν σημαδογραφία) νὰ συμπληρώσουμε τὴ σκηνὴ θέτοντας στὸ στόμα τοῦ διδασκάλου τὰ ἀκόλουθα λόγια:

- «Ἐν τούτοις τοῖς σημαδίοις ἀνέρχεται καὶ κατέρχεται πᾶσα ἡ μελωδία τῆς ψαλτικῆς τέχνης»⁹². Ἐπιπροσθέτως δὲ «τοῦτο ἦν τὸ πείσαν τοσαῦτα γενέσθαι τὰ σημάδια, ἡ ποικιλία τῆς τέχνης καὶ τὸ μὴ ἐστενοχωρημένως ἀλλὰ πεπλατυσμένως ἔχειν ἐκφέρειν τὰ νοούμενα»⁹³.

Ἄν αὐτὴ ἡ εὐρεΐα, ἡ πλατεῖα θεώρηση τῆς τῶν νοουμένων ἐκφορᾶς πρυτανεύει κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, οἱ δι' αὐτῶν σεσημασμένες μελωδίαις θὰ ἐκφεύγουν τοῦ ἔρκους τῶν ὁδόντων «οὐχὶ ὥς συσσεισμός ἀλλ' ὥς φωνὴ αὖρας λεπτῆς»⁹⁴, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ οὐσία τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης ἀπαιτεῖ.

* * *

Προεθέμεθα στὸ σημεῖο αὐτὸ –ἔχοντας ἀποδελτιώσει, ταξινομήσει καὶ σχολιάσει τὸ ἐκ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν προκύπτον ὑλικό– νὰ ἐκτείνουμε τὸν λόγο καὶ στοὺς ὑπολοίπους πέντε ἀναβαθμοὺς τῆς κλιμακωδῶς διαρθρωμένης θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἥτοι στὰ περὶ ἤχων, φθορῶν, ρυθμοῦ, χειρονομίας καὶ θέσεων σχετικὰ κεφάλαια· ὅμως, παρακάμπουμε ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἐν λόγω ἀναφορὰ, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, πρόκειται νὰ καταχωρισθεῖ σὲ ἐτοιμαζόμενο σχετικὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο τῶν πανεπιστημιακῶν μας παραδόσεων⁹⁵. Εἶναι, ἄλλωστε, προφανὲς ὅτι ἡ δι' ἕκαστον τῶν ἐν λόγω ἀναβαθμῶν στοιχειωδῶς ἐπαρκῆς ἀναφορὰ ἀπαιτεῖ ἐπὶ μέρους αὐτοτελεῖς ἀνακοινώσεις, τὸ κατὰ δύναμιν δὲ στοιχοῦμε ἐδῶ στὴν παράδοση τῶν παλαιῶν θεωρητικογράφων οἱ ὅποιοι πάσῃ θυσίᾳ ἀπεύφευγον τὴν μακρολογία: «Καὶ μενέτω ἀργὴ ἡ πολυλογία, ἵνα μὴ ἀκηδῖαν φέρωμεν πρὸς τοὺς ἀρχαρίους. Ἡδυνάμην γὰρ γράψαι <πλείονα> ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν ἀρχαρίων ἀγανάκτησιν καὶ τῶν πολλῶν σημαδίων τὸν κόρον ἔγραψα τὴν μικρὰν ταύτην προγύμνασιν»⁹⁶ [...] «Ἐμελλον εἰπεῖν καὶ τὰς ἐξηγήσεις ἐξ ἀρχῆς μέχρι τέλους τῶν σημαδίων πάντων· διὰ δὲ τὸ

⁹². ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 38.

⁹³. Γαβριήλ, σ. 50¹²¹⁻¹²⁴.

⁹⁴. Γ' Βασ. ιθ', 11-12.

⁹⁵. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν τὸ παρὸν κείμενο ἄς λογισθεῖ ὡς πρόδρομη δημοσίευση ἑνὸς μέρους τοῦ ἀρχικοῦ τμήματος μονογραφίας τοῦ ὑποφαινομένου ἐπὶ τῆς Προθεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μονογραφίας πού –ὅπως ἐπισημάνθηκε ἀνωτέρω– ἐτοιμάζεται στὸ πλαίσιο τοῦ διδασκομένου στὸ Τμῆμα Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μαθήματος: *Αναλυτικὴ βυζαντινὴ σημειογραφία*.

⁹⁶. Ἐρωταποκρίσεις, σ. 60³⁹⁹⁻⁴⁰³.

μῆκος τοῦ λόγου τὴν πολυλογίαν καταλείπομεν»⁹⁷ [...] «Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ περὶ τὴν τέχνην, ἅτινὰ εἰσὶν ἀδύνατον γραφῆναι ἐνταῦθα. ἤδη γὰρ μῆκος ἄπειρον ὁ λόγος ἐγένετο. διότι καὶ ἀρκετὰ ἐστὶ τὰ εἰρημένα»⁹⁸.

Δὲν ἀποφεύγουμε, πάντως, τὸν πειρασμὸ νὰ θίξουμε ἐν κατακλείδι μιὰν εὐρέως πλανωμένη παραδοξολογία· ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς ἐκλαμβάνεται συνήθως ὡς διαδικασία ὅχι μόνον κουραστικὴ καὶ ἐπίπονη ἀλλὰ κάποτε ἀνώφελη καὶ μάταιη ἢ ἀκόμη ὑποδεέστερη τῆς πρακτικῆς περὶ τὴν τέχνην ἐνασχολήσεως· ὁ θεωρητικὸς λόγος παραγνωρίζεται, παρεξηγεῖται καὶ παραγκωνίζεται ἀπὸ τὴ γοητεία καὶ αἵγλη αὐτῆς τῆς ἀσματικῆς πράξεως. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι τωρινό· ἀντιθέτως, τὸ πρόβλημα ὑφίστατο ἀνέκαθεν καὶ ἐπισημαίνεται, μάλιστα, στὰ μουσικὰ χειρόγραφα: «οἱ τὴν ψαλτικὴν τέχνην μετερχόμενοι, τὴν μὲν πολλὴν μελωδίαν οὐ κατοκνοῦσιν, οἰκεία γάρ· τὸν δὲ πολὺν λόγον ἀκηδιῶσιν, ἀγνοοῦντες τὰ διὰ λόγου λεγόμενα, μὴ εἰδότες ὅτι ὁ λόγος ἐστὶν ἐνδεικτικὸς τῆς αὐτῶν τέχνης»⁹⁹. Ἰδιαίτερος οἱ φορεῖς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, οἱ θεωρητικοὶ διδάσκαλοι καὶ θεωρητικογράφοι, κατατάσσονται ἀπαξιωτικὰ σὲ μιὰν κατηγορίαν δευτέρας διαλογῆς μουσικῶν, οἱ ὅποιοι ἀρέσκονται μόνον νὰ θεωρητικολογοῦν ἀοριστολογώντας, μὴ δυνάμενοι οἱ ἴδιοι νὰ ἀναπτύξουν θαυμαστὲς ἐπιδόσεις καλοφωνικῆς ἐρμηνείας τῶν μουσικῶν συνθέσεων ἢ νὰ ἐπιδείξουν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν διδασκομένων.

Ἐν προκειμένῳ πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ πὼς θὰ ἀποτελοῦσε μεγίστη παρανόηση τῶν ὑφισταμένων πηγῶν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ περὶ τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικὰ κείμενα στεροῦνται πρακτικῆς διαστάσεως. Ἐξ ὅσων ἀκροθιγῶς σημειώνονται στὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια τεκμαίρεται ὅτι ἡ ἐπὶ τὴν πράξιν ἀναγωγὴ ὑπῆρξε πάντοτε παραπληρωματικὴ μέριμνα τῶν διδασκάλων τῆς τέχνης· θὰ προσαχθοῦν τρία ἐνδεικτικὰ ἀλλὰ εὐγλωττα, νομίζουμε, παραδείγματα. Πρῶτον ἡ –πρὸ τοῦ εἰς ἤχον δ' Ἁγία κρατήματος Ἀρσενίου τοῦ μικροῦ, τοῦ λεγομένου δις διαπασῶν– συμβουλή τοῦ ἀδήλου διδασκάλου πρὸς ἀποφυγὴ τῆς φωνητικῆς ματαιοπονίας: «Τὸ παρὸν ποίημα ἀναβαίνει ἑπτὰ ἀπὸ τὸ ἴσον ἀπάνω καὶ πάλιν καταβαίνει εἰς τὸ ἴσον. Εἴτα καταβαίνει ἄλλους ἑπτὰ ἀπὸ τὸ ἴσον καὶ οὕτε σημαδόφωνα δέχεται. Διὰ τοῦτο λέγεται κατ' ἀντιφωνίαν. Οὕτε κάθε φωνὴ δύναται νὰ τὸ ψάλλῃ πάρεξ ἂν ἔχῃ φωνὴν ὡς τὸν ποιητὴν»¹⁰⁰.

⁹⁷. Αὐτόθι, σ. 64⁴²⁵⁻⁴²⁷.

⁹⁸. Αὐτόθι, σσ. 90-92⁷⁰⁸⁻⁷¹⁰. Πρβλ. καί· *Αγιοπολίτης*, σ. 51^{45.1-8}: «Ταῦτα μὲν οὖν παρεκβατικώτερον εἶπομεν. καὶ ὅσον οὐ καθ' εἶρμόν διδασκαλίας πολὺν τὸν λόγον μηδὲ συνεχῇ ποιησάμενοι, νῦν πρὸς τοῖς ἀπολειφθεῖσιν τιθέαμεν (ὅθεν ἄνωθεν τοῦ καθ' εἶρμόν λέγειν ἐπανσάμεθα) καὶ τὰ ἐπίλοιπα».

⁹⁹. Βλ. στὴν *Προθεωρία* τῆς κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ιη' αἰῶνος χρονολογουμένης *Ἀνθολογίας* Ξηροποτάμου 317, φ. 7^v.

¹⁰⁰. Βλ. τὴν κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ιη' αἰῶνος αὐτόγραφη *Δαμασκηνοῦ* τοῦ *Ἀγραφορενδινιώτου Ἀνθολογία* Παντελεήμονος 927, φ. 209^v. Πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, *Τὰ*

Δεύτερον οί πρὸς τὸν καλοφωνάρη προτροπές τοῦ περιωνύμου ἱερομονάχου Γαβριήλ: «Δύο ταῦτα σκοπεῖν δεῖ ἕκαστον, τὴν αὐτοῦ φωνὴν ποταπὴ τίς ἐστὶ καὶ τὸ προκείμενον καλοφωνικὸν μέχρι πόσου προέρχεται, καὶ οὕτως ἄρχεσθαι [...] γύμνασον τὴν φωνὴν σου πρὸ τοῦ ἐλθεῖν τὸν καιρὸν τῆς καλοφωνίας καὶ ἀναβίβασον ταύτην ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον· εἴτα ἐπιστρέψας κάτελθε μέχρι τῆς φωνῆς ἧς μέλλεις ποιῆσαι τὴν ἀρχήν, εἴτα κατὰβαινε καὶ ἑτέραν μίαν καὶ οὕτως ἄρχου, διότι ἡ φωνὴ αἰεὶ προέρχεται λεληθότως· ἀλλὰ κρεῖττον ἐστὶν ἔχειν τὴν φωνὴν σου ἐλευθέραν ἢ ἀναγκάζεσθαι [...] Δεῖ δὲ ἔχειν μετὰ σοῦ καὶ ἕτερον βοηθὸν ἢ καὶ δύο, πλείονας δὲ οὐδαμῶς· τότε γὰρ οὐ καλοφωνία ἀλλὰ τὸ λεγόμενον ἀπὸ χοροῦ γενήσεται [...] Κακῶ δὲ μὴ χρήσῃ ποτὲ βοηθῶ· κρεῖττον γὰρ ἢ μὴ ψάλλειν ἢ μόνον, ἢ μετὰ κακοφώνου· ἀπολέσει γὰρ καὶ τὸ σὸν τότε μέλος»¹⁰¹. Πρόκειται γιὰ νουθεσίες, ὑπὸ τις ὁποῖες –προσωπικῶς τοῦλάχιστον– διαβλέπουμε μιὰν –κατ’ ἐξοχὴν πρακτικὴ– ψαλτικὴ παιδαγωγία, μιὰν –ἐκ μέρους τοῦ Γαβριήλ– νοητὴ χειραγωγία πρὸς τὸν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καλοφωνάρη πρὶν ἢ ὁ τελευταῖος ἀνέλθει στὸ ἱεροψαλτικὸ ἀναλόγιο. Ὡς τρίτο καὶ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θὰ μνημονεύσουμε τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο ποὺ καταλαμβάνει τὸ μεῖζον τμῆμα τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφῃ, κείμενο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐργαζόμαστε ἐσχάτως, προετοιμάζοντας τὸν πλήρη μουσικὸ, τρόπον τινά, ὑπομνηματισμὸ του¹⁰². Ἐδῶ μεταφέρουμε τὸ πρῶτο μιᾶς σειρᾶς –πενήντα, περίπου, τὸν ἀριθμὸ– ὁμοειδῶν μουσικῶν παραδειγμάτων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Χρυσάφῃς διανθίζει τὸν περὶ φθορῶν θεωρητικὸ λόγον του· γράφει σχετικὰ: «Εἰ μὲν οὖν θῆσει τις εἰς μάθημα ψαλλόμενον τοῦ οἰουδήτινος ἤχου πρῶτον ἤχου φθοράν, νόει ὅτι προκατασκευὴ ἐστὶ τοῦ βαρέος ἤχου ἢ δι’ ὀλίγου, ἢ εἰς πλάτος· οὐ καταλήγει γὰρ εἰς ἄλλον ἤχον τοῦ προειρηκότος ἤχου ἢ φθορά, εἰ μὴ εἰς τὸν βαρύν, καθὼς ποιεῖ καὶ διδάσκει τοῦτο ὁ μουσικώτατος μαῖστωρ Ἰωάννης, εἰς τὸ Πικρῶς κατεθερίζετο ἐν τῷ Μητέρες ἡτεκνοῦντο, καὶ παρακατιῶν πάλιν εἰς τὸ Μέγα ἦν τὸ δεινὸν καὶ ἀλλαχοῦ»¹⁰³. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς «ἔπεα πτερόεντα» ἀλλ’ ἀντιθέτως

χειρόγραφα Β', σ. 226. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 85, ὑπόσημ. 84 [= ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση*, σ. 124, ὑπόσημ. 84]. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Τὰ κρατήματα*, σσ. 351-353. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σχέση ὀνόματος καὶ μέλους στὰ κρατήματα*, σ. 160.

¹⁰¹. Γαβριήλ, σσ. 94-96^{613-615, 632-638, 651-653, 658-660}.

¹⁰². Ἡ ἐν λόγῳ μελέτῃ τοῦ ὑποφαινομένου (ὑπὸ τὸν πρωτογενῆ τίτλο· *Ἡ πρακτικὴ διάσταση τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφῃ*) στοχεύει κυρίως στὴν ἀνάδειξη τῆς παραγνωρισμένης «πρακτικῆς παραμέτρου» τοῦ συγκεκριμένου θεωρητικοῦ κειμένου, διὰ τοῦ ὁποίου παρέχεται οὐσιαστικὰ μία πανοραμικὴ μουσικὴ περιδιάβαση τοῦ ὡς τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος ψαλτικοῦ ρεπερτορίου· μικρὸ δείγμα τῆς μεθόδου ἐπεξεργασίας τοῦ θέματός μας ἀποτελεῖ τὸ παρατιθέμενο στὴ συνέχεια μουσικὸ παράδειγμα.

¹⁰³. Χρυσάφῃς, σ. 50²⁴⁸⁻²⁵⁵.

βοηθεῖ ἀποφασιστικὰ στὸν σχηματισμὸ μιᾶς εὐκρινοῦς πλέον εἰκόνας γιὰ τὴ μεθοδολογία διεξαγωγῆς τοῦ μαθήματος τῆς ψαλτικῆς. Τὴ θεωρητικὴ ἐπισημάνση τοῦ πράγματος ἀκολουθεῖ πάντοτε πρακτικὴ τεκμηρίωση τῶν λεγομένων, δι' εἰδικῆς παραπομπῆς σὲ συγκεκριμένο σημεῖο ἐπώνυμης μουσικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποία δὲν θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἐρμήνευε τὴ στιγμὴ ἐκείνη τοῦ μαθήματος ὁ διδάσκαλος. Ἡ μουσικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀνωτέρω παραδείγματος διαμορφώνεται ὡς ἀκολουθῶς: ἔστω ὡς παράδειγμα ἡ μνημονευομένη φράση *Μέγα ἦν τὸ δεινὸν ἀπὸ τὸ εἰς ἦχον τρίτον μάθημα Ἰωάννου μαῖστορος τοῦ Κουκουζέλη Μητέρες ἠτεκνοῦντο*, ἀναγραμματισμὸ τοῦ στιχηροῦ *Ἐξεπλήττετο ὁ Ἡρώδης*, ὅπου –κατὰ τὴν ἐπισημάνση τοῦ Χρυσάφη– ὁ μελουργὸς «τίθησι τὴν φθορὰν τοῦ πρώτου καὶ γίνεται ὁ ἀπὸ παραλλαγῶν τέταρτος ἦχος πρῶτος καὶ κατέρχεται μέχρι τέλους εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν· τὸ ἀπὸ παραλλαγῶν γὰρ μέλος τηρεῖται ἀλώβητον ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ εὐρεθῆναι τὴν τοῦ πρώτου φθορὰν. ἀπὸ δὲ τῆς φθορᾶς τούτου συστέλλεται τοῦ πρώτου μέλους ἡ ἰδέα καὶ ἡ παραλλαγή αὐτοῦ, καὶ ποιεῖ ἡ φθορὰ ἴδιον μέλος καὶ παραλλαγὴν ἄλλην»¹⁰⁴.

¹⁰⁴. *Αὐτόθι*, σ. 52²⁷⁴-281.

ਗਾ ਅ ਗਾ ਅ ਅ ਅ

 [μ]ε ε ε ε γα α α με ε γα α

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

o o 70 o o o o o ov

ΤΟ Ο Ο Ο Ο Ο Ο Ο Ο Ο ΔΕΙ ΕΙ ΕΙ ΤΟ Ο ΔΕΙ ΕΙ ΝΟ Ο ΟΥ

πα α α α α α α α α α α α α λι ι ιν με ε ε ε ε ε

ε γ α α η η η η η η χ η η η ο ο ο ο ο ο ο

O O O O O Del ei TO O Del ei ei ei VO O

α β γ δ ϵ ζ η θ ι κ λ μ ν ξ $\omicron$ π ρ σ τ υ ϕ χ ψ ω

με ε ε δε ε ε γα α η η η ηη η η χη ην

χ^0 0 0 0 0 0 70 70 0 δ el el 10 0 ov

Ἰδοὺ, λοιπόν, πῶς ἐπιτυγχάνεται σοφῶς τὸ συναμφότερον· πῶς, δηλαδή, συζεύγνυνται ἀρμονικῶς θεωρία καὶ πράξις κατὰ τὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης, σύμφωνα, πάντοτε, μὲ μαρτυρίες, θεωρητικῶν κειμένων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ ιδ' ἕως τοῦ ιη' αἰῶνος. Στὶς ἡμέρες μας αὐτὴ ἡ προγενέστερη παράδοση τῶν πέντε τοῦλάχιστον αἰώνων θεωρεῖται ἴσως εὐλογον νὰ ἀπεμπολεῖται κατὰ τὴ διδασκαλία, καθ' ὅτι μονομερῶς καὶ ἀποκλειστικῶς μᾶς ἀπασχολοῦν τὰ τῆς νέας μεθόδου δεδομένα. Σίγουρα, ὅμως, ἐάν θεωρούσαμε, ὅπως θὰ ἦταν ἐπιβεβλημένο, τὴν παπαδικὴ ἐπιστῆμὴ ὡς ἓνα ὅλον, πολλὰ χρήσιμα συμπεράσματα καὶ ἀρκετὲς

ἐπωφελεῖς εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀναγωγές θὰ προέκυπταν ἀπὸ τῆ μελέτη τῶν συγκεκριμένων πηγῶν...

* * *

Τὸ ἐπιμύθιον θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἀκολουθῶς· ἄν, ὀπλισμένοι μὲ «πολλὰς ὑπομονάς»¹⁰⁵ καὶ ὥσάν νὰ «βάζουμε μετάνοια» καὶ νὰ ἀποτίουμε τὸν ὀφειλόμενο φόρο τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης στοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες θεωρητικοὺς καὶ πρακτικοὺς διδασκάλους τῆς τέχνης, ἐγκύψουμε ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς παραδόσεως καὶ ἀφιερωθοῦμε διὰ βίου στὴν σπουδὴ τῆς συνόλης θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἢ προσδοκωμένη, μάλιστα δὲ στὸν βαθμὸ τοῦ «ἐπαινεῖσθαι»¹⁰⁶, ἐντελὴς γνώση τῆς ἐπιστήμης –ἀκόμη καὶ ἂν ἀπαιτήσῃ «πολλὰς ἡμέρας»¹⁰⁷– θὰ μᾶς προσφερθεῖ ὡς «δίκαιος στέφανος» ἐνὸς «καλοῦ ἀγῶνος», κατὰ τὸ γεγραμμένον· «ταῦτα δὲ οὐκ ἂν εἰδοίη [τίς], εἰ μὴ ἐν ἔξει γένοιτο ταύτης»¹⁰⁸. Ἐνδεχομένως ἀνέλθουν τότε αὐθόρμητα στὰ χεῖλη μας τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ, τὰ ὁποῖα, πάντως, ὀλοθύμῳ προσυπογράφει καὶ ὁ ὑποφαινόμενος μειρακίσκος:

«Δὲν τό 'λπιζα ποτὲ νὰ μοῦ δοθεῖ ἐτούτη ἡ μουσικολογικὴ
χάρη !»¹⁰⁹.

¹⁰⁵. Ἀπὸ τὸ ποιητικὸ κείμενο τῆς «νουθεσίας τῶν μελλόντων μαθεῖν τὴν ἐπιστήμην τῆς μουσικῆς»· Ὁ θέλων μουσικὴν μαθεῖν... , ἕνα πρῶτο σχολιασμὸ τῆς ὁποίας βλ. πρόχειρα εἰς· ΣΤΑΘΗ, Παναγιώτης Χρυσάφης, σσ. 12-13 καὶ 8-9.

¹⁰⁶. Αὐτόθι.

¹⁰⁷. Αὐτόθι.

¹⁰⁸. Γαβριήλ, σσ. 88-90⁵⁸⁶⁻⁵⁸⁷.

¹⁰⁹. Ὑπονοεῖται, βεβαίως, ἐδῶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἐνας γέροντας στὴν ἀκροποταμιά» ποίημα τοῦ Γιώργου Σεφέρη, εἰδικότερα δὲ ἡ ἀκόλουθη στροφή του:

«...Δὲν θέλω τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ μιλήσω ἀπλά, νὰ μοῦ δοθεῖ
ἐτούτη ἡ χάρη.
Γιὰτί καὶ τὸ τραγούδι τὸ φορτώσαμε μὲ τόσες μουσικὲς
ποὺ σιγά-σιγά βουλιάζει
καὶ τὴν τέχνη μας τὴ στολίσουμε τόσο πολὺ ποὺ φαγώθηκε
ἀπὸ τὰ μαλάματα τὸ πρόσωπό της
κι εἶναι καιρὸς νὰ ποῦμε τὰ λιγοστά μας λόγια γιατί ἡ
ψυχὴ μας αὔριο κάνει πανιά...»

Βλ. πρόχειρα εἰς· ΣΕΦΕΡΗ, Ποιήματα, σ. 201.